

ҰЛТ ҰСТАЗЫНЫҢ ТЕРЕҢ ТАҒЫЛЫМЫ

Сағатова Әсем Серікқызы

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Қасымхан Ақбота Ерболсунқызы

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, магистрант, Қарағанды, Қазақстан

Сұлтанмахмұт Торайғыров - ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді ең өткір көтерген тұлғалардың бірі. Оның шығармашылығында еркіндік мәселесі басты орын алады. Ақын еркіндікті тек жеке адамның мұраты ретінде ғана емес, бүкіл халықтың тарихи-әлеуметтік дамуының негізі деп қарастырды. Бұл тұрғыдан оның мұрасы тек әдеби құндылық емес, философиялық ойдың да қайнар көзі болып табылады [1].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еркіндік туралы ойларын қарастырғанда, оны қазақ ағартушыларының жалпы қозғалысымен сабақтастыра қарастыру маңызды. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамы екі түрлі жағдайда өмір сүрді: бір жағынан дәстүрлі ауыл өмірі, екінші жағынан Ресей империясының отарлық қысымы. Осы екі орта Торайғыровтың дүниетанымына әсер етіп, оның еркіндік мәселесін күн тәртібіне қоюына түрткі болды.

Мәселен, Шоқан Уәлиханов «қазақ қоғамындағы әлеуметтік әділетсіздіктің тамыры рулық қатынастар мен ескі дәстүрлерде жатыр» деп айтса, Ыбырай Алтынсарин білімсіз халықтың еркіндігі болмайтынын көрсетті. Ал Абай Құнанбайұлы «адам бол» идеясын ұсынып, ішкі еркіндікке мән берді. Осы ойлар Торайғыровтың шығармашылығында жалғасын тауып, жаңа әлеуметтік-саяси мазмұнға ие болды.

Торайғыров үшін еркіндіктің ең маңызды қыры – білім. Ол жастарды ғылым мен өнерге шақырып, білімді халық қана еркіндікке жетеді деп сенді. Ақынның өзі айтқандай:

«Жас жүрек, жас қырандар, білім ізде,

Қапысыз, қайрат қылмай елің тозар.

Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам,

Қараңғылықтың кегіне, күн болмағанда кім болам?» [2, 56 б.].

Бұл жолдарда білім тек жеке тағдырдың емес, тұтас халықтың еркіндігінің кепілі екендігі айқын көрсетілген. Философиялық тұрғыдан алғанда, ақын білімді адамның рационалды қабілетін дамытып, оны еркін субъект дәрежесіне көтеретін негізгі құндылық деп түсінеді. Егер халық білімсіз болса, ол өз тағдырын өзі шеше алмайды. Ал білімді қоғам – өзін-өзі басқаруға, тарихи дамуға қабілетті қоғам [5].

Алайда Торайғыров еркіндікті тек біліммен шектемеді. Оның шығармашылығында әлеуметтік әділет пен теңдік те еркіндіктің негізгі шарты ретінде суреттеледі. «Кедей» өлеңінде ол қоғамдағы теңсіздікті өткір сынап, әділетсіздік орнаған жерде шынайы еркіндіктің болмайтынын көрсетеді:

«Бай байыса – жұртты жейді,

Кедей байғұс – еңбегімен күн көреді.

Теңдіктің дәмін татпай бұл халық,

Қайтіп еркін, қайтіп толық өмір сүрді?» [2, 112 б.].

Бұл жерде ақын әлеуметтік еркіндікті әділетті қоғамдық қатынастармен байланыстырады. Яғни, кедей еңбегінің қорғалмауы – еркіндіктің болмауының дәлелі. Мұндай ойлар тек әдеби сын емес, әлеуметтік-философиялық әділет тұжырымдамасымен үндес [4].

Ұлттық тәуелсіздік мәселесінде де еркіндік ұғымы айқын көрініс тапты. «Алаш ұраны» өлеңінде Торайғыров ұлт тағдырын жеке адамның еркіндігімен сабақтастырады:

«Алаш туы астында, күн сөнгенше сөнбейміз,

Енді Алашты ешкімнің қорлығына бермейміз.

Жасасын, Алаш, жасасын!» [2, 205 б.].

Бұл жолдар еркіндіктің ұжымдық қырын ашады. Жеке адамның еркіндігі ұлттың азаттығымен тікелей байланысты. Егер халық бодан болса, оның әрбір мүшесі де шынайы еркін бола алмайды. Бұл ой философиялық тұрғыдан қарағанда, ұлттық еркіндікті адамзаттық құндылықтардың қатарынан көруге мүмкіндік береді [5].

Торайғыров еркіндікті рухани дербестікпен де байланыстырды. Ол жастарды ой еркіндігіне, ар-ождан тазалығына, сенім бостандығына шақырды. Оның ойынша, еркін қоғам – ең алдымен ой еркіндігі бар қоғам. Ақын былай деп жырлайды:

*«Алаштың баласы адам болам десеңіз,
Өнер-білім үйреніп, терең ойға түсіңіз.
Өзіңізді түзетпей елді түземек болмайды,
Алдымен өзіңді еркін қыла білгіңіз»* [2, 148 б.].

Бұл өлең жолдары адамның ішкі еркіндігі мен рухани адалдығын айқындайды. Шынайы еркіндік адамның сыртқы жағдайына ғана емес, ішкі рухани болмысына да қатысты. Яғни, адам өз ар-ожданына адал болған жағдайда ғана толыққанды еркін тұлға бола алады. Бұл ойды И. Канттың «адам – мақсат, ешқашан құрал емес» деген қағидасымен салыстыруға болады [6].

Ақын еркіндікті тек саяси дербестікпен ғана емес, халықтың мәдени және рухани оянуымен байланыстырды. Оның ойынша, надан халық ешқашан шынайы еркін бола алмайды. Бұл жерде ол Абайдың «қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп халықтың қараңғылығына қынжылуын жалғастырып, білім арқылы еркіндікті көруге тырысты. Яғни, еркіндік – тек саяси ұран емес, ол адамның ішкі мәдениеті мен парасатына тікелей тәуелді құбылыс.

Сонымен қатар, Торайғыров еркіндікті қоғамдық прогреспен ұштастырды. «Кім жазықты?» романында ол ескі әдет-ғұрып пен жаңа заман арасындағы қайшылықты бейнелей отырып, еркіндіктің қоғамды жаңартатын күш екенін көрсетті [2, 230 б.]. Ақынның ойынша, халық ескі салттың шырмауынан босамайынша, прогреске, демек еркіндікке жете алмайды. Бұл ой оның әлеуметтік-философиялық көзқарастарының тереңдігін көрсетеді. Еркіндік – тарихты алға жетелейтін қозғаушы күш.

Әйел теңдігі мәселесі де ақын шығармашылығында ерекше орын алады. «Қамар сұлу» романында ол әйелдің еркіндігі – бүкіл қоғамның өркениеттілік деңгейін айқындайтын өлшем екенін ашық көрсетті [2, 250 б.]. Қамардың қайғылы тағдыры арқылы Торайғыров қазақ қоғамындағы патриархалды салттың адам бостандығына қайшы екенін дәлелдеді. Бұл идея Ш. Уәлихановтың әйел жағдайын қоғамның дамуының көрсеткіші деп санаған ойларымен үндес [7].

Философиялық тұрғыдан ақын еркіндікті екі өлшемде қарастырғанын байқауға болады. Біріншіден, **онтологиялық еркіндік** – адамның тағдырға қарсы тұрып, өз мүмкіндігін жүзеге асыру қабілеті. Торайғыров кейіпкерлері көбіне қоғам мен дәстүрдің қысымында қалып, өз еркін таңдауын жасай алмайды. Бұл ақын үшін еркіндіктің ең алдымен ішкі рухани бостандық екендігін аңғартады. Екіншіден, **әлеуметтік еркіндік** – қоғамда теңдік орнатып, әрбір адамға өзін көрсетуге мүмкіндік беру. Ақынның *«Ерік жоқ елде еркін ой да тумайды»* деуі осыны меңзейді.

Торайғыровтың еркіндік туралы ойлары моральдық жауапкершілікпен астасады. Ол үшін еркіндік – өзімшілдік емес, қайта қоғамды әділетсіздіктен арылтуға бағытталған іс-әрекет. Еркіндік адамды жеке даралық деңгейде көтерумен қатар, оны ұжымдық болмысқа да жауапты етеді. Бұл тұрғыдан ақынды Канттың моральдық императивімен немесе Сартрдың экзистенциалдық еркіндік концепциясымен салыстыруға болады. Бірақ Торайғыровтан ерекшелігі – ол еркіндікті **ұлттың рухани жаңғыруының негізгі шарты** деп таныған.

Торайғыров шығармашылығында дін мәселесі де еркіндікпен байланысты қарастырылады. Ол дінді адамның рухани еркіндігін шектемей, қайта адамгершілік пен әділеттіліктің негізі болуға тиіс деп түсінді. Бұл тұрғыда ол фанатизмге қарсы шығып, діннің ағартушылық сипатын қолдады. Еркіндік – соқыр сенімнен құтылып, саналы түрде өмір сүру.

Ақынның философиялық көзқарастарын жинақтап айтқанда, еркіндік – сыртқы шындыққа қарсы рухтың қарсылығы ғана емес, адамның өзін тарих сахнасына енгізуі, қоғамға өз үнін қалдыру қабілеті. Шынайы еркіндік – жеке меннің қоғамдағы орнын табуы ғана емес, сонымен бірге қоғамның жеке адамға кеңістік беруі. Сондықтан Торайғыров үшін еркіндік – таңдау сәтіндегі азап пен қуаныштың тоғысы, ал оның шынайы мәні әділетсіздікті жоюмен тікелей байланысты.

Торайғыров үшін еркіндік – өзімшілдікке жол ашатын құбылыс емес, ол – қоғам алдындағы жауапкершілікпен ұштасқан құндылық. Әрбір жеке адамның еркіндігі екінші адамның еркіндігімен үйлесуі тиіс. Бұл ой Канттың «категориялық императивімен» үндес. Торайғыровтың ерекшелігі – ол бұл идеяны ұлттық болмыспен сабақтастырып, «ұлт бостандығы – әрбір адамның бостандығы» деген қағида ұсынды.

Торайғыров еркіндікті қазақ тілінің тағдырымен де байланыстырды. Ол үшін тіл – ұлттың рухани еркіндігінің кепілі. Егер тіл қолданыстан шықса, халықтың өзіндік болмысы жоғалады. Бұл идея қазіргі тіл философиясы мен мәдениеттанудағы «тіл – ұлттың рухы» деген көзқараспен сәйкес келеді.

Осылайша, Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығында еркіндік – көпқырлы ұғым. Ол білім арқылы да, әлеуметтік әділет арқылы да, ұлттық тәуелсіздік арқылы да, рухани дербестік пен қоғамдық прогресс арқылы да ашылады. Бұл идеялар қазақ халқының сол кезеңдегі тарихи жағдайымен тығыз байланысты бола отырып, бүгінгі күн үшін де өзекті. Өйткені әлеуметтік еркіндік – тек өткеннің мұраты емес, қазіргі қоғамның да ең басты қажеттілігі. Сондықтан Торайғыров еңбектері бізге әрқашан жаңаша ой тудырады. Еркіндік туралы оның ойлары қазіргі заман философиясы тұрғысынан қарастырғанда да маңызын жойған жоқ.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық мұрасы – қазақ руханиятының алтын қазынасы ғана емес, сонымен бірге ұлттық философиялық ойдың дамуындағы маңызды кезең. Оның мұрасының құндылығы – әдебиетші ғалымдардың зерттеу нысанына үнемі айналып отырғанында. Белгілі ғалымдар Б. Кенжебаев, Н. Дүйсенбаев, А. Берқожин сынды тұлғалардың еңбектерінде Торайғыровтың әдеби мұрасы терең талданды. Әсіресе, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі оның орны, шығармашылық жаңашылдығы, әдеби әдістер мен жанрлардың қалыптасуына қосқан үлесі айрықша аталды.

Философиялық тұрғыдан алғанда, Торайғыровтың мұрасы бірнеше өлшемде бағалануы тиіс. Біріншіден, оның эстетикалық идеалы – шындық пен әділетке негізделген, яғни сұлулық пен ақиқаттың үйлесімі. Екіншіден, оның поэзиясы әлеуметтік әділетсіздікті сынап, халықты азаттыққа, еркіндікке шақырды. Үшіншіден, ағартушылық идеялары – білім мен ғылымды қоғамды дамытудың басты тетігі деп санауы – ұлттық философиялық ойдың өркендеуіне зор ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Торайғыров С. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1987.
2. Қирабаев С. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым, 1993.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
5. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2002.
6. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991.
7. Әдебиеттану. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005.
8. Кант И. Критика практического разума. – Москва: Наука, 1994.

ӘОЖ 304.9

«ЖЕРҰЙЫҚ» ФИЛОСОФИЯСЫ: ЗАМАН БАҒЫТЫН АНЫҚТАУ РЕТІНДЕ

Салыматова Нұргүл Рыскелдиевна

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

«Философия» білім беру бағдарламасы докторанты, Астана, Қазақстан

Жерұйық идеясы – қазақ дүниетанымындағы мәңгілік ізденіс пен болашаққа бағдарды бейнелейтін терең философиялық ұғым. Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі халықтың әлеуметтік арманы ғана емес, сонымен қатар заманды тану, бағалау және оның бағытын анықтаудың философиялық көрінісі. Бұл идея адамзаттың уақытпен қатынасын, қоғамның даму жолын, болашаққа деген ұмтылысын білдіреді.

Алтын Орда заманынан келе жатқан жердің тұтастығы мен билік орталығын анықтау мәселесі XV ғасырда өзекті проблемаға айналды. Асан Сәбитұлы заманында қазақ рулары мен тайпалары жаңа мемлекеттің саяси-әлеуметтік негізін қалыптастыру жолында тұрды. Асан қайғының «Жерұйық» тұжырымдамасы дәл осы тарихи жағдайда пайда болды. Ол тек қоныс іздеу емес, мемлекеттілік пен ұлттық бірлікті қамтамасыз ететін саяси-философиялық концепт болатын. Асан Сәбитұлы – халық арасында Асан қайғы атанған кемеңгер жырау, ақылгөй, мемлекет қайраткері. «Қайғы» эпитеті оның жеке мұңын емес, халықтың тағдырына алаңдаған, елдің болашағын ойлаған даналық күйін бейнелейді [1, 113 б.]. Асан қайғының «Жерұйығы» тәуелсіз Қазақ хандығын құрудың мемлекеттік тұжырымдамасының өзегіне айналды. Ол Керей мен Жәнібек бастаған Қазақ хандығының құрылу процесінде хан кеңесінің мүшесі болып, мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен сыртқы қауіпсіздігіне қатысты кеңестер берді. Оның ойынша, жаңа мемлекетке ең басты қажет нәрсе – құт-береке, табиғаты қолайлы, стратегиялық тұрғыдан қауіпсіз қоныс. Бұл қоныс кейін «Жерұйық» атауымен белгілі болды.